

І. В. Данилюк, канд. психол. наук, доц.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра соціальної психології

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Людина у своєму духовному житті є тільки складовою частиною деякого магічного “Ми”, яке спускається з висот і у всіх членах общини зберігає єдність.

Освальд Шпенглер

Розглянуто і проаналізовано компоненти етнічної ідентичності, виділено її самостійні рівні. Охарактеризовано центральні моменти ідентичності для відчуття групової психологічної безпеки та стабільності.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, етнічна ідентичність, нація, етнос, народність.

Постановка проблеми

Соціальна ідентичність — це та частина Я-концепції індивіда, яка виникає в результаті усвідомлення свого членства в соціальній групі (групах) разом з ціннісним і емоційним значенням, що надається цьому членству.

В першу чергу це, звичайно, спосіб організації для даного індивіда його уявлень про себе і про групи, до яких він суб'єктивно належить. Але соціальна ідентичність це і те, що індивід робить з його позиції в соціальній структурі, яка визначає його ідентичність, і те, що він думає про місце в цій структурі. Отже, це не лише знання, а й емоційна значущість членства в групі.

Етнічна ідентичність є складовою частиною соціальної ідентичності особистості, психологічна категорія, яка відноситься до усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільноти. Етнічна ідентичність — це результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, певний ступінь ототожнення себе з ним і відокремлення від інших етносів. Г. Г. Шпет визначає етнічну ідентичність як переживання своєї тотожності з однією етнічною спільнотою і відокремлення від іншої.

Етнічна ідентифікація є процесом, а етнічна ідентичність результатом цього процесу. Поняття етнічності — субпоняття по відношенню до поняття “ідентичність”. Перед людиною простеляється багатий вибір можливих джерел самоідентифікації. Найбільш важливими серед них є такі (за С. Хантінгтоном):

1. *Аскриптивні* — вік, стать, кровна спорідненість, етнічна і расова належність.

2. *Культурні* — кланова, племінна, мовна, національна, релігійна, цивілізаційна належність.

3. *Територіальні* — найближче оточення, село, місто, район, область, регіон, кліматична зона, континент, півкуля.

4. *Політичні* — фракційна і партійна належності, відданість лідеру, групи інтересів, ідеологія, інтереси держави.

5. *Економічні* — робота, професія, посада, робоче оточення, наймачі, галузі, економічні сектори, профспілки, класи, держави.

6. *Соціальні* — друзі, клуби, команди, колеги, компанії для розваг, соціальний статус.

Будь-який індивід може бути залученим до багатьох перерахованих вище групувань, однак це не означає, що вони стануть для нього джерелами ідентичності. Деякі ідентичності людина може відкидати (при зміні роботи чи країни), інші ідентичності, наприклад територіальні чи культурні, є ієрархічними за своєю суттю. Широкі ідентичності включають у себе ідентичності вузькі, при цьому останні можуть конфліктувати зі “старшими” — скажімо, людина може ототожнювати себе з певним містом чи регіоном (“я — одесит”, “я — донбасівець”), однак не обов’язково ототожнює себе з країною. До того ж деякі ідентичності одного і того ж рівня можуть і не бути “всеохоплюючими”. Існує, наприклад, у деяких країнах інститут подвійного громадянства, коли людина може заявити, що вона одночасно — росіянин і француз; однак подвійної релігійності не існує — неможливо бути одночасно християнином і мусульманином.

До останнього часу етнічність як чинник, який постійно впливав на людину, не аналізувався як такий, що має перспективу, навпаки, перспектива бачилась К. Марксом як знищення міжетнічних, міжнаціональних відмінностей. Історія показала, що етнічне начало набагато більш суттєве для людини, аніж це вважали фундатори марксизму.

Етнічна ідентичність може зберегтися навіть без єдиної мови, території, стійких ознак єдиної культури, як наприклад у циган. Але поки цигани усвідомлюють свою особливість, порівнюючи себе з представниками інших народів, сумніватися у наявності циганської ідентичності було б абсурдно.

Метою статті стало обґрунтування поняття етнічної ідентичності, розкриття компонентів етнічної ідентичності, виділення її самостійних рівнів.

Виклад основного матеріалу

Хоча протягом багатьох років етнічність є ключовим поняттям соціології, етнопсихології, психологічної антропології, а проте як і колись нечітким є його значення, застосування і співвідношення з іншими поняттями. Дехто схильний вважати, що в епоху постнаціоналізму етнічність трансформується в інші феномени: соціальні, психологічні, політичні, економічні, а чуттєве “самовизначення через належність” наявне лише в доіндустріальних суспільствах. Це не зовсім так: етнічність ніколи повніс-

тю не зникає і за певних обставин може бути задіяна та актуалізована на будь-якій стадії історичного розвитку суспільства.

У кризовій ситуації значущість етнічного “Я” суттєво підвищується (ефект “ситуативної” етнічності), а у період суспільної стабільності немовби “завмирає”, віддаючи своє місце цілком соціальним характеристикам. Окрім цього виявлено, що в “Я” — образі груп меншості “вага” етнічного “Я” набагато вища, аніж у представників титульного етносу.

Ідентичність є продуктом соціальної взаємодії й виникає із діалектичного взаємозв’язку індивіда і суспільства. Вона є результатом проєкції індивідами на себе очікувань і норм інших. Не викликає сумніву, що етнічність — це групова характеристика, яка виявляється у порівнянні “нас” з “іншими”. Шибутані стверджує, що етнічність — ідентифікаційна категорія і на індивідуально-особистісному рівні виступає у ролі особливої форми “Я”-концепції. Я не знаю про те, що я “білий”, поки не буду знати про існування чорних, так само і про те, що я єропеець, до того часу, поки не буду знати про існування азіатів, африканців та американців.

Як феномен етнічна ідентичність кожної групи може включати в себе різноманітний ряд самоідентифікацій етносу та пов’язаних з ними само-описів, які ґрунтуються на унікальних культурних та соціальних особливостях групи. Наприклад, циганська етнічна ідентичність включає самоідентифікацію з неосідлим способом життя, українці вважають вживання сала важливою особливістю, що відрізняє їх від нехристиянських народів. У її структурі звичайно виділяють два основних компоненти — *когнітивний* (знання, уявлення про особливості власної групи й усвідомлення себе як її члену на основі визначених характеристик) і *афективний* (оцінка властивостей власної групи, відношення до членства в ній, значущість цього членства). Деякі автори виділяють і *поведінковий* компонент етнічної ідентичності, розуміючи його як реальний механізм не тільки усвідомлення, але і прояву себе членом визначеної групи.

Серед головних складових частин когнітивного компонента етнічної ідентичності виділяють, по-перше, етнічну поінформованість, яка включає знання про етнічні групи — свою та чужі, їх історію, звичаї, особливості культури, та, по-друге, етнічну самосвідомість.

На основі знань про свою та чужу групи формується комплекс уявлень, що утворюють систему етнорозрізнявальних ознак. Такими ознаками може виступати мова, цінності, історична пам’ять, релігія, міф про спільних предків, народне мистецтво тощо.

Етнорозрізнявальні ознаки майже завжди відбивають деяку об’єктивну реальність, найчастіше елементи духовної культури. Але відображення може бути більш-менш адекватним, більш-менш перекрученим, навіть помилковим. Наприклад, спільність походження членів сучасних етносів — це красивий міф; з однією і тією ж територією можуть асоціювати себе кілька народів. Багато елементів народно-побутової культури збереглися тільки в етнографічних музеях. Етнічна мова може бути втрачена більшістю населення і сприйматися лише як символ єдності.

Іншими словами, етнічна спільнота — це насамперед спільність уявлень про які-небудь ознаки, а не сама по собі культурна відмінність.

Але етнічна ідентичність — це не тільки усвідомлення своєї totoжності з етнічною спільнотою, але й її оцінка, значущість членства в ній, етнічні почуття, що поділяються. На думку Г. У. Солдатової, гідність, гордість, образи, страхи є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв'язки з етнічною спільністю і моральні зобов'язання стосовно неї, що формуються в процесі соціалізації індивіда.

Афективний компонент етнічної ідентичності виявляється в етнічних атитюдах. Слід відзначити, що у структурі ідентичності виділяють позитивні і негативні елементи (Е. Еріксон). Формування ідентичності завжди супроводжується протиборством цих двох складових. Залежно від сили суспільної кризи можливе виникнення ситуації, коли у значній кількості людей негативні елементи виходять на перший план за межі позитивної ідентичності. Негативна ідентичність будується за схемою “я або ми не такі-то” і вміщує неприйняття або заперечення того чи іншого соціального об'єкта або тотальне протиставлення “нас” — “ім”. Причому “вони” зазвичай виступають в особистісних уявленнях кращими, аніж “ми”.

Звідси впливає й розрізнення позитивних та негативних атитюдів. Позитивні атитюди включають задоволеність членством в етнічній групі, бажанням належати до неї, гордість за досягнення свого народу. Наявність негативних атитюдів до своєї етнічної групи включає заперечення власної ідентичності, почуття приниженості, надання переваги іншій групі як референтній.

Сьогодні наука дозволяє виділити при вивченні етнічної ідентичності декілька самостійних рівнів.

Перший — особистісний і груповий рівні функціонування етнічної ідентичності.

Другий — ідеологічний рівень — це перетворення етнічної ідентичності в основу політичної мобілізації мас, висування яких-небудь актуальних для етнічної спільноти політичних вимог і, таким чином, переростання нейтральної етнічної самоідентифікації в національну самосвідомість.

Деякі вчені схильні ототожнювати етнічну самосвідомість з поняттям етнічної ідентичності або етнічності, терміни, більш прийнятні в західній науковій традиції. Етнічність або етнічна ідентичність поняття доволі нові, вони ввійшли у науковий ужиток лише з середини ХХ ст. (перше вживання терміна “етнічність” приписується американському соціологу Д. Рісмену в 1953 р.). Слід відзначити, що деякі вчені розрізняють поняття етнічної ідентичності та етнічності, вважаючи, що остання є, насамперед, соціологічною категорією, що стосується визначення етнічної належності по ряду об'єктивних ознак: місцю народження, батькам, мові, культурі тощо. В реальному житті етнічна ідентичність не завжди збігається з офіційною етнічністю.

Але етнічна самосвідомість і етнічна ідентичність не зовсім totoжні поняття. На думку Г. У. Солдатової, поняття “етнічна ідентичність”, з одної

сторони, вужче, адже являє собою *когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості*, а з іншої — ширше, оскільки *вміщує в собі шар несвідомого*.

На цій підставі етнічна ідентичність повинна вивчатися в декількох напрямках — як концентрована форма й головна характеристика етнічної самосвідомості і як її зворотна сторона.

Етнічна свідомість — це загальні уявлення, які розділяються тою чи іншою мірою членами даної етнічної спільноти і формуються у процесі взаємодії з іншими народами. Значна частина цих уявлень є результатом усвідомлення загальної історії, культури, традицій, місця походження (території) і, певною мірою, державності.

Етнічна ідентичність — це не тільки прийняття певних групових уявлень і готовність до схожого напрямку думок. Це також побудова системи відносин і дій у різних етноконтактних ситуаціях. Чим більше членів етнічної групи розділяє загальну ідентичність, то більшою є вірогідність спільних дій на її захист.

Стійкість ідентичності та позитивна ідентичність — центральні моменти для відчуття групової психологічної безпеки та стабільності. Індивіди прагнуть підвищувати свою позитивну ідентичність і захищати її. Якраз тому етнічна ідентичність виступає психологічною основою етнополітичної мобілізації, яку розглядають як готовність людей, об'єднаних за етнічною ознакою, до групових дій по реалізації національних інтересів.

Як уже відзначалося, етнічна ідентичність розуміється як частина соціальної ідентичності. У рамках концепції соціальної ідентичності Г. Теджфела індивіду властиво оцінювати етнічну групу, до якої він належить, позитивно, і цей позитивний когнітивний нахил на користь “своєї” групи отримав назву *інгрупового фаворитизму*. Така позитивна оцінка своєї етнічної групи є природним соціально-психологічним механізмом, який забезпечує на індивідуальному рівні необхідну особистості самоповагу, а на груповому — збереження етнічної культури і передачу її наступним поколінням.

Зворотною стороною інгрупового фаворитизму вважається таке явище, як *аутгрупова ворожість*, або негативна оцінка інших етнічних груп, зовнішніх по відношенню до своєї власної. Як показують дослідження Теджфела, аутгрупова ворожість може виникнути і без вираженого міжетнічного протистояння чи конфлікту, будучи когнітивним наслідком поділу людства на групи (соціальної категоризації).

Також слід враховувати, що можуть існувати принципи відмінності між етнічною та національною ідентичністю. Так у поліетнічному середовищі етнічна та національна ідентичність не є тотожними явищами, як це спостерігається у моноетнічному середовищі. Так Б. Андерсон, Е. Хобсбаум вважають, що під явищем етнічної ідентичності слід розуміти вселюдський спосіб вираження лояльності до культури свого народу і територія її дії охоплює всю, без виключення, земну кулю. Ідентифікувати себе з якимось етносом — значить віднайти свою “самість”, свою духовну суть. Більшість фахівців вважають найголовнішим в етнічності емоційний ком-

понент. Визначаючи етнічність, вони говорять про “почуття” — почуття належності, почуття солідарності, почуття “своїх” і “чужих”. Якраз “почуття”, а не свідомість стає віссю, навколо якої складаються конститутивні принципи етнічності. Мобілізована етнічність може ставити за мету як крайній варіант створення моноетнічної держави. Національне на відміну від етнічності має раціональну природу. Нація розуміється як символ, використання якого само творить реальність.

Не випадково ще в ХІХ столітті О. О. Потебня утверджував психологічну, а не соціальну основу етнічної спільноти й розрізняв народність (етнічність) і національність. Поняття “народність” визначається у нього насамперед мовою. Ідея ж національності — це результат певних умов життя. “Народність з точки зору мови є поняття відмінне від так званої “ідеї національності” [4, с. 176]. Проте ці поняття настільки пов’язані одне з одним, що потребують ретельного розмежування.

Поняття “нація” насамперед асоціюється з “громадянством”, “державою” і означає певну територіальну політичну спільноту, тоді як етноси відрізняються один від одного особливостями мови, культури, психіки. Нація об’єднує членів суспільства на основі повсякденної спільної праці сьогодні, а етнос — на основі загального походження в минулому.

Етнос, у сенсі традиційної етнографії, означає “ми-групу”, яка становить уявну спільноту. І з цією належністю погоджуються як члени групи, так і всі інші. Держави-нації, як правило, складаються більше ніж з одної такої “ми-групи”. Також одна “ми-група” може знаходитися в двох або більше державах-націях. Бельгія та Швейцарія є прикладами першого, а євреї є прикладом другого випадку. Тобто держава-нація базується на понятті демосу, загального волевиявлення, яке виходить за межі етносу.

Національна ідентичність збігається з етнічною ідентичністю у тому випадку, якщо поняття “нація” ми трактуємо як “етнічна нація” і, навпаки, між ними існує розходження, якщо під нацією ми розуміємо “націю-державу”.

Виникає запитання: чи етнічна належність постійна, чи кожен індивід може змінювати її за власним розсудом? Для того щоб дати відповідь на це запитання, необхідно розглянути процес етнічної ідентифікації, яким чином він відбувається.

Якщо взяти за основу схему Е. Гідденса, то процес ототожнення актора з етносом відбувається за таким сценарієм. Людина народжується у сім’ї, де кожен член є представником тієї чи іншої етнічної групи. Таким чином, людина, народжуючись, включається в етнічне поле (простір): її оточують предмети, які можуть являти певну цінність для того чи того етносу, довкола неї люди розмовляють певною мовою, яка є рідною для певної етнічної групи. Тобто людина існує у просторі, наповненому культурними артефактами, які є цінністю для етнічної групи.

Коли людина росте, її світ розширюється, відповідно розширюється і ціннісний простір, у процес її соціалізації включається велика кількість інституцій, які претендують на роль інституцій соціалізації, у тому числі й етнічної (такі як школа, оточення людини, релігійні інституції, най-

важливіший інститут формування етнічної ідентичності — сім'я і багато інших).

Таким чином, якраз інститути пропонують ціннісно-нормативну базу для формування етнічної ідентичності. Це відбувається повсюди і постійно. Однак факт існування етнічних маргіналів доказує те, що людина бере безпосередню участь у формуванні своєї ідентичності, оскільки структура цінностей та ціннісні орієнтації не засвоюються усіма у такому вигляді, у якому вона пропонується інститутами соціалізації. Культура, як стверджує Г. Олпорт, дійсно є важливою умовою, але не загальним трафаретом становлення. Ми, безперечно, приймаємо певні культурні цінності як власні, важливі для нашого особистого становлення, але вірно також і те, що всі ми — протестуючі девіантні індивідуалісти. Деякі елементи культури ми відкидаємо повністю, багато засвоюємо як прості пристосовані звички, але навіть ті елементи, які ми по-справжньому засвоюємо, ми пристосовуємо так, щоб вони підходили до нашого особистого стилю життя.

Процес соціалізації — процес двосторонній. Людина може прийняти цінності, а може і не прийняти. На певному етапі включаються механізми персоніфікації цінностей, або її відторгнення. Надалі людина може стати етнічним маргіналом. Тому багато маргіналів, відчуваючи свою “неповноцінність”, пробують переборювати цей стан тим, що впливають на структуру цінностей. Вони називають себе космополітами, громадянами світу і працюють для всіх людей на планеті.

Однак, по-перше, навіть якщо люди відкидають притаманні культурі цінності і моделі поведінки, вони знайомі з тим, від чого вони відмовляються, оскільки їм було повідомлено про ці цінності і бажану поведінку й вони спостерігали за іншими людьми, які дійсно приймають культурні норми. Другий момент, який заслуговує уваги, полягає у тому, що слід розглядати життя людей протягом всього процесу соціалізації. Люди можуть повставати проти звичаїв у молодості, але, у міру дорослішання, прийняття культурних норм і цінностей часто демонструє свою функціональність.

Ситуацію включеності агентів у етнос визначає термін етнічність. Етнічність, за визначенням Барта, потрібно розглядати як групову ідентичність, яка заснована на культурних кордонах. Тобто етнічність потрібно розглядати, насамперед, як систему, у термінології Гідденса.

Етнічність використовується агентами для створення етнічних інституцій, які у свою чергу існують у просторі етнічної взаємодії. Необхідно мати на увазі, що структура існує до, під час і після взаємодії з індивідом. Перед тим як агент починає впливати на структуру, він зіштовхується із передзаданістю, він взаємодіє з уже існуючою структурою: структура передує дії, яка її трансформує.

Таким чином, проаналізувавши компоненти етнічної ідентичності, охарактеризувавши центральні моменти ідентичності для відчуття групової психологічної безпеки та стабільності, можна зробити наступний крок у дослідженні етнічної ідентичності — виявити етапи становлення етнічної ідентичності.

Література

1. Александренков Э. Г. “Этническое самосознание” или “этническая идентичность” // Этнографическое обозрение. — 1996. — № 3. — С. 13–22.
2. Белинская Е. П., Стефаненко Т. Г. Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерений // Этническая психология. Хрестоматия. — СПб.: Речь, 2003. — С. 175–181.
3. Данилюк І. В. “Мовні конфлікти” та конструювання етнічної і національної ідентичності // Соціальна психологія. — Київ, 2005. — №. 3 (11) — С. 43–51.
4. Потебня А. А. Мысль и язык. — К.: СИНТО, 1993.
5. Стефаненко Т. Г. Развитие и трансформация этнической идентичности // Этнопсихология. — Екатеринбург: Деловая книга; М.: Институт психологии РАН “Академический Проект”, 2000. — С. 217–235.
6. Хантингтон С. Проблемы идентичности // Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. — М.: “АСТ”: “Транзиткнига”, 2004. — С. 19–68.

І. В. Данилюк, канд. психол. наук, доц.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кафедра социальной психологии

ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Резюме

Рассмотрены и проанализированы компоненты этнической идентичности, выделены ее самостоятельные уровни. Охарактеризованы центральные моменты идентичности для ощущения групповой психологической безопасности и стабильности.

Ключевые слова: идентичность, социальная идентичность, этническая идентичность, нация, этнос, народность.

I. V. Daniluk, PhD, doc.,
Kiev Shevchenko National University,
social psychology department

ETHNIC IDENTITY AS A SOCIO-CULTURAL AND SOCIALLY- PSYCHOLOGICAL PFENOMENON

Summary

The components of ethnic identity are considered and analysed, it is selected independent levels. The central moments of identity are described for feeling of group psychological safety and stability.

Key words: identity, social identity, ethnic identity, nation, ethnos, nationality.